

УДК 378:61 "19"

ЗМІСТ ОСВІТИ В МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

М. Л. Кушик

ДВНЗ "Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України"

THE CONTENT OF EDUCATION IN THE MEDICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

M. L. Kushyk

SHEI "Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine"

У статті проаналізовано огляди предметів викладання, розклади занять, вимоги до іспитів в медичних навчальних закладах України на початку ХХ ст. на східно- та західноукраїнських землях. Подано також порівняльну характеристику навчальної діяльності на медичних факультетах, що дозволяє ознайомитись із змістом навчання у відповідний історичний період.

In this article the reviews of subjects, schedules, requirements for examinations in medical educational institutions on the eastern and western territory of Ukraine in the early 20th century are analyzed. A comparative characteristic of educational activity of medical departments is given, that allows to get acquainted with the content of education in the corresponding historical period.

Вступ. Реформування професійної освіти в нашій державі на сучасному етапі робить актуальним питання якій підготовки медичних фахівців в Україні. Для покращення якості навчання необхідно проаналізувати складові процесу навчання, вивчити теоретичну та практичну структури, порівняти минулий досвід з теперішнім.

У наших попередніх розвідках ми вже аналізували деякі аспекти щодо особливостей навчання в медичних навчальних закладах. Дана розвідка представляє детальний аналіз розкладів занять, розподілу предметів по курсах, та кількість годин з того чи іншого предмета.

Мета нашого дослідження – проаналізувати огляди предметів викладання, розклади занять, вимоги до іспитів та здійснити порівняльну характеристику навчальної діяльності на медичних факультетах на східно- та західноукраїнських землях в медичних навчальних закладах України на початку ХХ ст.

Основна частина. Питанням змісту освіти в медичних навчальних закладах в окремих регіонах України цікавились такі науковці, як Л. Є. Кюс "Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки ХХ ст.)", І. М. Круковська "Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX – 30-ті роки ХХ ст.)" та ін. [1, 4].

Заслужують на увагу документи і матеріали щодо історії окремих університетів, де були медичні факультети. Як приклад, можна навести "Обозрѣ ніе преподаванія въ Императорскомъ Новороссійскомъ Университетѣ въ 1905 – 1906 ак. году по медицинскому факультету" (Одесса, 1905), "Обозрѣ ніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владиміра на 1907 – 1908 учебный годъ по медицинскому факультету" (Київ, 1907) [8, 9].

Вивчаючи "Правила и программы полукурсовыхъ испытаній на медицинскомъ факультетѣ Императорскаго Университета Св. Владиміра" за 1909 р., 1915 р. та "Обозрѣ ніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владиміра" за 1907 – 1908, 1910 – 1911 н. р., беручи до уваги звіти про діяльність Київського університету, можна проаналізувати діяльність медичного факультету на початку ХХ ст. та порівняти із діяльністю інших українських університетів, зокрема Львівського [3, 9, 11, 12, 16, 17].

У плані предметів, передбачених для викладання на медичних факультетах, відповідно до розпоряджень Міністерства в Австро-Угорській імперії згадані такі дисципліни (табл. 1). Починаючи з VII півріччя, в запропонованому плані існують деякі розбіжності у порядку викладання дисциплін для військово-визволенних та вільних від військової служби. Для

військовозобов'язаних в VII півріччі передбачалися такі предмети, як: внутрішня медицина з практичними заняттями, хірургія з практичними заняттями, педіатрія, психіатрія і невропатологія, курс щеплення, у VIII півріччі – внутрішня медицина з практичними заняттями, хірургія з практичними заняттями,

операційний курс, курс ларингології, курс отіатрії, дерматологія і сифіліс, у IX півріччі – хірургія з практичними заняттями, судова медицина, вправи з судової медицини, акушерство і гінекологія, у X півріччі – акушерство і гінекологія, гігієна, вправи з гігієни, офтальмологія, курс стоматології, ортопедія [20].

Таблиця 1. План предметів, передбачених для викладання на медичних факультетах (1903 р.) для успішного складання іспитів, відповідно до розпоряджень Міністерства в Австро-Угорській імперії

Півріччя	Назви предметів
I півріччя	систематична анатомія, вправи з анатомічного препарування, фізика для медиків, хімія для медиків, вправи з хімії для медиків, зоологія, годегетика
II півріччя	систематична анатомія, фізика для медиків, хімія для медиків, вправи з хімії для медиків, загальна біологія, ботаніка
III півріччя	топографічна анатомія, вправи з анатомічного препарування, фізіологія, вправи з фізіології, гістологія, історія медицини, мінералогія і геологія
IV півріччя	фізіологія, вправи з фізіології, вправи з гістології, ембріологія
V півріччя	анатомія і патологічна гістологія, вправи патолого-гістологічні, загальна і експериментальна патологія, фармакологія, рецептура, бактеріологія, курс аускультативної і перкусії
VI півріччя	анатомія і патологічна гістологія, вправи патолого-гістологічні, внутрішня медицина з практичними заняттями, хірургія з практичними заняттями
VII півріччя	внутрішня медицина з практичними заняттями, хірургія з практичними заняттями, операційний курс, вправи патолого-гістологічні, курс отіатрії
VIII півріччя	внутрішня медицина з практичними заняттями, хірургія з практичними заняттями, курс ларингології, психіатрія і невропатологія
IX півріччя	акушерство і гінекологія, гігієна, вправи з гігієни, дерматологія і сифіліс, офтальмологія, курс стоматології
X півріччя	акушерство і гінекологія, судова медицина, вправи з судової медицини, педіатрія, ортопедія, курс щеплення

Доцільно порівняти особливості викладання на медичних факультетах університетів. “Обозръ ніе преподаванія въ Императорскомъ Новоросійскомъ Университетѣ въ 1905 – 1906 академическомъ году по медицинскому факультету” описує предмети, які вивчали в осінньому та весняному семестрах вказаного навчального року. На всіх факультетах студенти вивчали богослов'я. Аналізуючи розклад занять, лекцій на осіннє та весняне півріччя 1905 – 1906 н. р. в Новоросійському університеті, варто зазначити, що заняття проводили з понеділка по суботу з 8 год ранку до 8 год вечора, в суботу до 15 год. У першому семестрі вивчали описову анатомію людини (21 год: з 11 до 13 год в четвер, з 9 до 11 год в п'ятницю та суботу, а також кожного дня, крім суботи, проводилися практичні заняття по групах з 5 до 8 год вечора), ботаніку (6 год), фізику (6 год), неорганічну хімію (6 год), зоологію (6 год), гістологію з ембріологією (8 год). Протягом другого семестру студенти вивчали описову анатомію людини (21 год), ботаніку (4 год), фізику (8 год), органічну хімію (4 год), аналітичну хімію (4 год), зоологію з порівняльною анатомією (4 год), гістологію з ембріологією (8 год), мінералогію (2 год). У третьому семестрі вивчали описову анатомію людини,

гістологію з ембріологією, фізіологію, фармацію з фармакогнозією, медичну хімію. Під час четвертого семестру вивчали описову анатомію людини, гістологію з ембріологією, фізіологію, медичну хімію, фармацію з фармакогнозією, загальну патологію. Загальну патологію, патологічну анатомію, оперативну хірургію з топографічною анатомією, лікарську діагностику, “частную” (часткову) патологію і терапію, хірургічну патологію, фармакологію з рецептурою, токсикологією із вченням про мінеральні води, акушерство, нервові хвороби вивчали у п'ятому семестрі. Протягом шостого семестру студенти вивчали оперативну хірургію з топографічною анатомією, патологічну анатомію, лікарську діагностику, “частную” патологію і терапію, фармакологію з рецептурою, токсикологією і вченням про мінеральні води, хірургічну патологію з десмургією, акушерство, нервові хвороби. У сьомому семестрі вивчали фармацію з фармакогнозією, патологічну анатомію, “частную” патологію і терапію, хірургічну патологію, акушерство, терапевтичну факультетську клініку, хірургічну факультетську клініку, нервові хвороби і душевні хвороби, судову медицину, офтальмологію, гігієну, дитячі хвороби. Протягом восьмого семестру вивчали патологічну анатомію,

“частною” патологію і терапію, хірургічну патологію з десмургією, хірургічну факультетську клініку, терапевтичну факультетську клініку, нервові хвороби, офтальмологію, акушерство, дитячі хвороби, фармацію з фармакогнозією, судову медицину, гігієну. У дев’ятому – патологічну анатомію, “частною” патологію і терапію, нервові хвороби, судову медицину, офтальмологію, терапевтичну шпитальну клініку, хірургічну шпитальну клініку, шкірні та сифілітичні хвороби, ди-

тячі хвороби, акушерство і жіночі хвороби. У десятому семестрі були такі предмети, як: патологічна анатомія, “частная” патологія і терапія, нервові хвороби, судова медицина, офтальмологія, хірургічна шпитальна клініка, терапевтична шпитальна клініка, шкірні та венеричні хвороби, акушерство, дитячі хвороби. Деякі курси дисциплін були зазначені як необов’язкові. Розподіл предметів по семестрах можна простежити у таблиці 2 [8].

Таблиця 2. Розподіл предметів по семестрах на медичному факультеті Новоросійського університету (1905 – 1906 н. р.)

Предмети, які вивчали на медичному факультеті Новоросійського університету в 1905 – 1906 н. р.											
Перший семестр	Другий семестр	Третій семестр	Четвертий семестр	П’ятий семестр	Шостий семестр	Сьомий семестр	Восьмий семестр	Дев’ятий семестр	Десятий семестр		
описова анатомія людини	описова анатомія людини	описова анатомія людини	описова анатомія людини	патологічна анатомія	патологічна анатомія	патологічна анатомія	патологічна анатомія	патологічна анатомія	патологічна анатомія		
фізика	фізика		загальна патологія	загальна патологія		офтальмологія	офтальмологія	офтальмологія	офтальмологія		
неорганічна хімія	органічна хімія	фізіологія	фізіологія	акушерство	акушерство	акушерство	акушерство	акушерство	акушерство		
ботаніка	ботаніка	медична хімія	медична хімія	“частная” патологія і терапія	“частная” патологія і терапія	“частная” патологія і терапія	“частная” патологія і терапія	“частная” патологія і терапія	“частная” патологія і терапія		
гістологія з ембріологією	гістологія з ембріологією	гістологія з ембріологією	гістологія з ембріологією	лікарська діагностика	лікарська діагностика	судова медицина	судова медицина	судова медицина	судова медицина		
зоологія з порівняльною анатомією	зоологія з порівняльною анатомією	фармація з фармакогнозією	фармація з фармакогнозією	хірургічна патологія	хірургічна патологія і терапія з десмургією	хірургічна патологія	хірургічна патологія і терапія з десмургією	шкірні і венеричні хвороби	шкірні і венеричні хвороби		
богослов’я	аналітична хімія			оперативна хірургія і топографічна анатомія	оперативна хірургія і топографічна анатомія	хірургічна факультетська клініка	хірургічна факультетська клініка	хірургічна факультетська клініка	хірургічна факультетська клініка	хірургічна шпитальна клініка	хірургічна шпитальна клініка
	мінералогія					терапевтична факультетська клініка	терапевтична факультетська клініка	терапевтична факультетська клініка	терапевтична шпитальна клініка	терапевтична шпитальна клініка	
	богослов’я					дитячі хвороби	дитячі хвороби	дитячі хвороби	дитячі хвороби	дитячі хвороби	
				нервові хвороби	нервові хвороби	нервові хвороби	нервові хвороби	нервові хвороби	нервові хвороби		
				фармакологія з рецептурою, токсикологією і вченням про мінеральні води	фармакологія з рецептурою, токсикологією і вченням про мінеральні води	фармація з фармакогнозією	фармація з фармакогнозією				
						гігієна	гігієна				

Кожного дня, крім суботи, з 5 до 8 год вечора проводилися практичні заняття по групах з анатомії людини, а також заняття у факультетських та шпитальних клініках, біля ліжка хворого. Практичні заняття з фармації і фармакогнозії, патологічної анатомії, хірургічної патології, нервових і душевних хвороб, дитячих хвороб та ряду інших предметів проводилися згідно з розкладом зранку та з 5 до 8 год вечора у відповідних приміщеннях. Так, топографічну анатомію вивчали в анатомічному театрі, аналітичну хімію – у хімічній лабораторії, фізику – у фізичному кабінеті, дитячі хвороби – у дитячій клініці і т. д. [8].

“Обозръіне преподаванія въ Университетѣ Св. Владимира на 1907 – 1908 учебный годъ по медицинскому факультету. Съ приложеніемъ росписанія лекцій”, а також за 1908 – 1909 н. р., 1910 – 1911 н. р. дає можливість дослідити предмети, що вивчали на медичному факультеті на початку ХХ ст., такі, як: богослов’я, анатомія людини, патологічна анатомія, гістологія з ембріологією, зоологія з порівняльною анатомією, ботаніка, фізика, неорганічна хімія, органічна хімія, мінералогія, фізіологія, медична хімія, фармація і фармакогнозія, фармакологія з рецептурою, токсикологією і вченням про мінеральні води, загальна патологія, лікарська діагностика, клініка внутрішніх хвороб, “частная” патологія і терапія, невропатологія, психіатрія, нервові і душевні хвороби, сифілідологія, дерматологія, терапевтична факультетська клініка, терапевтична шпитальна клініка, оперативна хірургія з топографічною анатомією, хірургічна патологія і терапія, хвороби вуха, носа і горла, хірургічна факультетська клініка, хірургічна шпитальна клініка, офтальмологія з клінікою, систематичний курс акушерства, діагностика з поліклінікою жіночих хвороб, оперативне акушерство, дитячі хвороби, судова медицина з судовою психопатологією і токсикологією, соціальна і особиста гігієна, медична поліція і статистика, епідеміологія та ін. [9 – 11].

У 1913 р. міжвідомча комісія з перегляду лікарсько-санітарного законодавства вирішила, що для роботи судового лікаря потрібно мати спеціальну підготовку. Тому необхідно було організувати відповідні курси при медичному факультеті до часу створення судово-медичних інститутів. Для вирішення цього питання Міністерство народної освіти звернулося до університету Св. Володимира. Комісія медичного факультету вважала створення таких курсів необхідними, з терміном навчання 6 місяців (3 місяці на півріччя). Кількість годин на тиждень повинна була становити 33 год з наступним вивченням судової хімії, токсикології, судово-медичних розтинів, судових травм та ін. На курси могли прийняти 20 осіб [7].

Аналізуючи навчальну роботу медичного факультету Новоросійського університету за 1915 р., варто звернути увагу на звіти кафедр. На кафедрі нормальної анатомії професор М. Батуєв читав для першого курсу лекції (6 год на тиждень), присвячені анатомії скелета, м’язів, суглобів, черевної порожнини та ін. На другому курсі професор читав лекції з “частной” анатомії, зокрема про кишково-шлунковий тракт, судинну систему, центральну нервову систему і периферичну нервову систему (по 3 та 4 год в осінньому і весняному семестрах відповідно). Важливими у вивченні анатомії були препарування під керівництвом професора, які здійснювались студентами першого та другого курсів по групах кожного дня з 17 до 20 год. Теоретичні лекції були демонстративними, препарати вивчали на практичних заняттях, після цього професор зараховував залік, перевіряючи теоретичні і практичні знання при демонстрації препарату [13].

Ведучи мову про Новоросійський університет, неможливо не згадати екстраординарного професора очної клініки університету В. Філатова. Студенти VII та VIII семестрів вивчали очні хвороби по 2 год на тиждень, діагностику очних хвороб з офтальмоскопією – по 3 год на тиждень. Студентам IX, X семестрів професор В. Філатов викладав також клініку очних захворювань з операційним курсом по 6 год на тиждень. Очна клініка була навчально-науковим та лікарняним закладом: протягом 1915 р. число відвідувань становило 8044, а кількість операцій – 127. Варто зазначити, що офтальмологію у весняному семестрі того ж року вивчали тут також слухачі Одеських вищих жіночих медичних курсів [13].

У звіті за 1915 р. кафедри лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою, якою завідував екстраординарний професор Ф. Тюльпін, описується навчальна і клінічна діяльність кафедри. Студентам VI семестру професор читав лекції (4 год на тиждень) стосовно дослідження крові, органів сечовидільної системи та ін., лекції проводилися з використанням наочних методів навчання, демонстрацією приладів, рентгенограм, хворих. Кожного дня в клініці проводили двогодинні практичні заняття з групами по 16 чол., в клінічній лабораторії студенти вивчали різні методи дослідження, зокрема мікроскопічні, хімічні; проводили аналіз сечі та ін. Протягом V семестру вивчали порівняльну характеристику нормального та патологічного стану, методи дослідження з використанням приладів для діагностики. Під час практичних занять студентів навчали проводити фізичне обстеження, використовуючи такі методи, як огляд, вислуховування, вистукування, ошупування [13].

Правила складання півкурсних іспитів були однаковими наприкінці XIX та на початку XX ст. (за даними “Правил і програм півкурсних іспитів на медичному факультеті Імператорського Університету Св. Володимира” за 1891, 1909, 1915 рр.) [15 – 17].

Досліджуючи правила та програми півкурсних іспитів, ми бачимо, що іспити проводилися в основному усно, а також мали “демонстраційно-практичний характер”. Так, з гістології та ембріології студент мав розпізнати мікроскопічні препарати, з ботаніки – знати рослини і їх застосування в медицині та ін., дати відповіді на запитання [15, 17].

Програми з предметів включали відповідні питання, наприклад з курсу офтальмології вивчали міопію, астигматизм, запалення зорового нерва та інші очні хвороби, з курсу акушерства з вченням про жіночі хвороби – анатомію жіночих статевих органів, вагітність, плід, пологи, різні патологічні стани, акушерські операції та ін., з курсу оперативної хірургії з топографічною анатомією потрібно було знати розміщення органів тіла і виконати одну з операцій на трупі [18, 19].

Іспити з предметів на здобуття ступеня лікаря в 1900 р. проводилися з 1 вересня до 14 жовтня. Із 156 студентів диплом лікаря отримав 121 випускник, 22 – лікаря з відзнакою. У 1901 р. (іспити проходили з 1 вересня до 15 жовтня) з 112 студентів диплом лікаря отримав 81 студент, 16 – лікаря з відзнакою. Цікавим є той факт, що в 1900 р. було видано два дипломи “жінщина-враль” та два дипломи “жінщина-враль” в 1901 р. [5, 6].

Аналіз “Правил и программ полукурсовыхъ испытаній на медицинскомъ факультетѣ Императорскаго Университета Св. Владиміра” за 1909 р., 1915 р. та “Обозрѣніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владиміра” за 1907 – 1908, 1910 – 1911 н. р., звітів про діяльність Київського університету дозволив порівняти діяльність медичних факультетів на початку XX ст. на східноукраїнських землях із діяльністю

Львівського університету. Основною формою передачі знань була лекція, практичні заняття проводилися щоденно, крім неділі, згідно з розкладом [3, 9, 11, 12, 15, 16, 17].

Описуючи роль лекції у статті “Дидактична роль лекції в навчальному процесі вищої медичної школи”, О. Кобзар відзначає, що лекція в навчальному процесі “виконує орієнтуючу, інформаційну, інтегруючу, світоглядну, виховну, логіко-методологічну, методичну і організуючу функції...” [2]. Від дидактичної мети залежить, чи є лекція інформаційною, клінічною, проблемною. Особливу увагу автор звертає на важливість проблемної лекції. Актуальним є питання щодо зв’язку лекції зі змістом підручника [2].

І тут варто згадати статтю М. Пирогова “Чего мы желаем?” Лекція, за словами вченого, оправдовує себе в двох випадках: коли викладач проголошує нові наукові істини або ж коли лектор володіє “особеным даром слова”. Адже студенти можуть самостійно вдома прочитати необхідні посібники, а вже під час бесіди обговорити основні питання науки. Професори могли б більше часу витратити на кориснішу роботу (складання посібників чи на пояснення того, що справді потрібно вяснити), ніж на повторення кожного разу відомих істин [14].

Висновок. У вищих медичних навчальних закладах України на початку XX ст. особливу увагу звертали на вивчення спеціальних дисциплін. Навчання було розподілено по семестрах. Студенти навчалися у групах. Можна виділити такі форми навчання, як лекція, практичні заняття, заняття в клініках, колоквиуми, необов’язкові заняття. Для перевірки знань використовували іспити як основну форму контролю. Зважаючи на прогрес науки і освіти, особливого значення набуває розвиток клінічного, практичного навчання в підготовці медичних кадрів. Розвиток медичної освіти та дослідження змісту навчання в медичних навчальних закладах України XX ст. в радянські часи потребує подальшого вивчення.

Література

1. Клос Л. Є. Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Л. Є. Клос. – Київ, 2002. – 20 с.

2. Кобзар О. Б. Дидактична роль лекції в навчальному процесі вищої медичної школи / О. Б. Кобзар // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3/4. – С. 104–109.

3. Краткій отчетъ о состояніи и дѣятельности Императорскаго Университета Св. Владиміра въ 1914 г. – Київ :

Типографія Имп. Университета Св. Владиміра Акц. О-ва печ. и издат. дѣла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1915. – 41 с.

4. Круковська І. М. Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX – 30-ті роки XX ст.) [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. М. Круковська. – Житомир, 2007. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2007/07kimvrs.zip>

5. Медицинская испытательная комиссия: общий протокол испытаний по всем предметам на степень лекаря в

комиссии (нач. 1 сентября – кон. 14 октября 1900 г.) // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 707, оп. 287, од. зб. 2220. – 16 арк.

6. Медицинская испытательная комиссия : общий протокол испытаний по всем предметам на степень лекаря (нач. 1 сентября – кон. 15 октября 1901 г.) // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 707, оп. 287, од. зб. 2225. – 10 арк.

7. О доставлении Министерству народного просвещения различных сведений (нач. 9 ноября 1912 г. – кон. 15 октября 1913 г.) // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 707, оп. 81, од. зб. 8. – 45 арк.

8. Обзоръ ніе преподаванія въ Императорскомъ Новороссійскомъ Университетѣ въ 1905 – 1906 ак. году по медицинскому факультету. – Одесса : Экономическая типографія, 1905. – 55, II с.

9. Обзоръ ніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владимира на 1907 – 1908 уч. годъ по медицинскому факультету. Съ приложеніемъ росписанія лекцій. – Киевъ : Типографія Имп. Унив. Св. Владимира Акц. О-ва печ. и издат. дѣ ла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1907. – 117 с. : I табл.

10. Обзоръ ніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владимира на 1908 – 1909 уч. годъ по медицинскому факультету. Съ приложеніемъ росписанія лекцій. – Киевъ : Типографія Имп. Университета Св. Владимира Акц. О-ва печ. и издат. дѣ ла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1908. – 51, I с.

11. Обзоръ ніе преподаванія въ Университетѣ Св. Владимира на 1910 – 1911 уч. годъ по медицинскому факультету. Съ приложеніемъ росписанія лекцій. – Киевъ : Тип. Имп. Унив. Св. Владимира Акц. О-ва печ. и издат. дѣ ла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1910. – 52, I с.

12. Отчетъ Императорскаго Университета Св. Владимира за 1907 годъ. – [Б. м. : б. и., б. г.]. – 33 с.

13. Отчетъ о состояніи и дѣ ятельности Императорскаго Новороссійскаго Университета за 1915 годъ / составилъ по

порученію Совѣ та Имп. Новороссійскаго Универ-та заслуженный профессор В. Н. Мочульскій. – Одесса : Типографія Техникъ, 1916. – 89, 439 с.

14. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов ; [сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок]. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.

15. Правила и программы полукурсовыхъ испытаній на медицинскомъ факультетѣ Императорскаго Университета Св. Владимира. – Киевъ : Типографія Имп. Унив. Св. Владимира, 1891. – 55 с.

16. Правила и программы полукурсовыхъ испытаній на медицинскомъ факультетѣ Императорскаго Университета Св. Владимира. – Киевъ : Типографія Имп. Университета Св. Владимира Акц. О-ва печат. и издат. дѣ ла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1909. – 61 с.

17. Правила и программы полукурсовыхъ испытаній на медицинскомъ факультетѣ Императорскаго Университета Св. Владимира. – Киевъ : Типографія “Работникъ”, 1915. – 55 с.

18. Правила, требованія и программы испытаній на званіе лѣ каря въ медицинской комиссії / Изданіе Управленія Киев. Учебнаго Округа. – Киевъ : Типографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К^о, 1915. – IX, 60 с.

19. Правила, требованія и программы испытанія на званіе лѣ каря въ мед. комиссії. – СПб. : Типографія В. С. Балашева, 1889. – VI, 61 с.

20. Zbior Ustaw Uniwersyteckich, ktore uczniowie c. k. Uniwersytetow w mysl §17. Rozporzadzenia Ministerstwa Wyznan i Oswiecenia z 1 Pazdziernika 1850 roku L. 8214 D. P. P., otrzymuja przy imatrykulacyi z dod. niektorych innych ustaw i przepisow mlodziezy uniwersyt. potrzebnych / C. K. Uniwersytet im. Cesarza Franciska I. we Lwowie. – Lwow : Nakladem C. K. Senatu Akademickiego : I. Zwiazkowa drukarnia, 1903. – 431, IX s.